

„Egyszer csak a tíz ujjam elkezd kopogni az írógépen”

Beszélgetés Határ Győzővel

Határ Győző, a több mint három évtizede Londonban élő író nem mindennapi életművet mondhat magáénak. Drámaköltő, prózaíró, filozófus, esszéista, akinek kitűnő, jobbára már itthon is ismert könyvek fűződnek a nevéhez (*Hajszálbíd, Lélekharangjáték, Medvedorombolás, Sírónevető, Golghelóghi, Pepito és Pepita, Éjszaka minden megnő*). Az irodalmat, igazi alkotó lévén, *világszínháznak* gondolja, amelyben a harlekin játékaik attól megejtők, hogy a legkisebb mutatvány mögött is fölfedezhető az emberiség szabadságért vívott örök harca. Határ egész életműve egy *mindenségköltemény*, amelyben a műfajok nincsenek alárendelve egymásnak; egyik a másikat folytatja, kiteljesíti.

– *Idézzünk fel egy jellemző esetet a gödöllői ÁVO pincéjéből! Mikor odakerültél, megfosztottak kedvenc kabátodtól. Parancsra le kellett dobnod a mocskos kövezetre. A következőket írtad valahol: az emberi méltóságom összeomlása abban a pillanatban kezdődött, amikor ezt az angol szövevből készült ezüstszürke csudakabátot le kellett ejtenem. A méltóságodat nyilván – ennél sokkal drasztikusabb eljárásokkal – tovább rombolták, hogy megtörjenek. A kabátra visszatérve, így kötődsz bizonyos tárgyakhoz?*

– A tárgyakhoz, lepődjél meg, nem igazán kötődöm. Mint jól menő építésznek akkoriban sok pénzem volt, és az üzlethez hozzátartozott, hogy az ügyfelek előtt mindig nagyon prezentábilisan jelenjek meg. Szerettem így járni (mondták is rólam, hogy milyen elegáns), gerjesztően szépen öltöztem. Az általad említett kabát elegáns ruhátáramnak a kiemelkedő darabja volt. Sokba is került, Pest egyik legelső szabója varrta. Nem kötődtem jobban hozzá, mint általában egy a tárgyakhoz szokott gondolkodó, aki tudja, hogy minden vanitatum vanitas. Már most hogyan rombolták tovább az emberi méltóságom? Lapidáris történet, legalább egymillió ember, ha nem több, ismeri ebben az országban. Erre megvannak a módszerek, és megvoltak a szakemberek is, akik tudták, hogyan kell az embert megtörni. Az egyik legegyszerűbb és legelemibb lépés, leviszik az embert egy pincébe, hosszú folyosón, valamelyik pincezugolyba. Olyan sötét van, hogy egy bizonyos időnek el kell telnie ahhoz, amíg hozzászokik a szem, és látja, hogy a végigszórt szalmán már mások is ülnek. Helyet mutatnak, hogy hová szabad – mondjuk két fogoly közé – lekuporodnod. Önkéntelenül utánzod a törökülést, melléjük kuporodsz, és attól a perctől fogva nem tudod, hogy mögötted van-e a detektív, vagy nincs senki mögötted. Fogoly vagy. Megkockáztathatod a sugdolózást – közben kiderül, hogy három smasszer is figyel –, mert a pincevilágnál elkezdődik a teljes csend. Zajtilalom van. A detektívek egymás között integetéssel, sziszegéssel, pissenéssel, füttyjelekkel közlekednek. Téged időről időre az a szerencse ér, hogy

felvisznek kihallgatni. A mögötted álló tenyerével ráver a fejedre, vagy a füledet meg-rántja – pssz! – „jössz te, kifelé!”. És akkor visznek. Az embernek ebben a szerencsé-ben jó esetben három-négy, esetleg hat-nyolc nap múlva megint része lesz. Ekkor kö-vetkezik a második szakasz. Nagyon módszerezsek. Először is feltesznek egy ártatlannak tetsző kérdést, akármit válaszolsz rá – majdnem mindegy, hogy mit válaszolsz –, az ne-kik nem tetszik. Neked esnek, általában ez a legegyszerűbb kezelési mód, hasra vá-gódsz a padlón. Ketten rád ülnek, a másik két figura lefogja a kezed, fejed, karod, má-sik kettő hátul felfeszíti a lábad, úgy hogy térdből meghajoljon, s akkor a verőlegények – a kínzásban igencsak járatosak – a kemény ruggyanta husánggal, gumibotnak is mondják, elkezdik verni a meztelen talpadat. Mind a kettőt. Attól függ, hogy ki mi-lyen érzékeny, vagy ki meddig bírja, az egyiknek huszonötöt, a másiknak százat sóz-nak rá. S akkor közlik veled, ha akarsz, fel is állhatsz. De te nem tudsz ráállni a lábad-ra, mert csillagokat látsz. Aki gyengécske, az elkezd bőgni, és azt mondja, mindenáron vallomást akarok tenni. Bevallok mindent. Erre ők, mert nagyon értenek a szakmájuk-hoz, azt felelik, hogy nem vagyunk rá kíváncsiak, takarodj a szemünk elől! Ocsmány nyelven elkezdik szidni az anyádat, az apádat, az összes le- és felmenőidet. Vissza-zavarnak a pincébe, oda, ahol voltál, s tíz napig rád se bagóznak. Aztán minden kez-dődik előlről.

– *Döbbenetes, ahogyan ecseteled a börtönvilágot. Fájdalmas – mit fájdalmas, kibír-batatlan – a testnek ez a kínzása, meggyalázása, de talán ennél is fájdalmasabb a lélek összetörése. Ha arra gondolok, hogy íróként az ötvenes években irodalmi négermunkára kényszerültél, nagyon is előttem az az állapot, amibe a szellem embere kényszerült. Erről beszélj! Egy helyütt azt írtad, hogy volt olyan párttagkönyves barátod is, aki – az álta-la hirdetett eszmével ellentétben – gyakorlatilag kizsákmányolt téged.*

– Csak egy kis korrekció, nem az ötvenes években történt mindez – miután egy kis afférom támadt Gerő Ernővel –, hanem a '45 utáni években. S attól kezdve impossz-ibilis lettem. És nem folytathattam – nem szabad elfelejteni, hogy csaknem két évig az UNRA alkalmazottja voltam – korábbi tevékenységemet. Tudniillik az amerikai se-gélyszervezett olyan mérnököt s egyben grafikus keresett, aki tud angolul, tud oro-szul, beszél franciául, vagyis minél több nyelven; segít neki rendbe hozni a villát, a há-zat, plakátokat csinál az UNICEF-nek, a gyermeksegélyezésnek. Ilyen minőségben voltam ott két évig, amíg ki nem rúgtak. Az UNRA sötét folt volt a múltamban. Ami-kor a Gerő-féle ügy kiderült, s a *Héliane* című regényemről megírták (megíratták?!) azt a borzalmas kritikát, végképp elestem minden megélhetési lehetőségemtől. Ezután ke-rült sor a négermunkákra. A legelső négermunka már 1945-ben rám talált.

– *Bocsánat, miért kellett 1945-ben az írónak négermunkát végeznie? '45-ben, az úgynevezett felszabadulás után az élet valamennyire megpezsdült. Nyilván az irodalom-ban is. Mindenki a saját nevéen publikálhatott.*

– Negyvenöt elején, talán márciusban vagy áprilisban – nem emlékszem pon-toosan – volt az a nyilvános pártnap, ahová bemerészkedtem, és ott összeakadtam Gerő Ernővel. Felvette az adataimat a Gájer-ügyből kifolyólag, és lehetetlenné tett. Attól kezdve egyik szerkesztőségben sem fogadtak szívesen. Különben is, dolgoztam egy drámán – egy mulatságos és igen aktuális mesejátékon –, a címe: *Morzsatolvaj*. Egy

egész estét betöltő, nem minden politikai üzenet nélkül való aktuális (gyakran összecsendülő versekben és néha pedig versprózában írott) mesejáték volt. A cím hangsúlyozta az időszerűségét. Felvittem a Nemzetibe. Soha nem hallottam felőle semmit, valószínűleg valahol elsikkadt, elveszett. (Tizenkét oldal valahogy – csodamódon – mégis megőrződött belőle, hiszen édesanyám kettesével postára adogatta a kéziratot Londonba. Amit a posta elkobozott – ilyen időket éltünk 1956 után –, az mindmáig hiányzik.) Elég az hozzá, hogy akkor történt – az idő tájt elég nehezen éltem –, egyszer csak betoppant hozzám Szendrő József színművész cimborám, régi testi-lelki jó barátom. „Itt van ez a vastag Sztanyiszlavszkij – ha jól emlékszem a könyvben harminc levél volt olvasható a színművészetéről –, fordítsd le, én majd elintézem a többit!” Lefordítottam, 6–700 oldalas gépirat lett. (Könyv alakban sosem láttam, pedig tudom, hogy megjelent.) Elvittem neki a kéziratot – Jóska párttag volt –, és ő bizony nagyon soványan fizetett. Pontosabban, mire odajutottunk, hogy fizessen, addigra valahogy elfeledkezett, hogy milyen összegben állapodtunk meg, mennyit kellett volna végül is leadnia. Szerette a tütüt – erősen alkoholista volt –, és az alkoholistáknak mindent meg kell bocsátani, állítólag.

– *De hát a fellendülés időszakában jelent meg, saját neveden, a Liturgikon című verseskönyved és a Heliáne című regényed. A Heliánét követő támadások miatt kellett neked négermunkát vállalnod?*

– Nem. A Heliánét követő támadások következtében eredetileg nem publikálhattam, de addigra már ismert műfordító voltam. Valahogy a „szükség törvényt bont” alapon az illetékesek úgy gondolták, hogy többet ér nekik, ha én névtelenül vagy még névvel is fordítok oroszról vagy akármilyen nyelvből, mintha nem csinálok semmit. A helyzet az volt, hogy az angol, a francia, az olasz nyelvű fordítanivaló egy-kettőre elkelt az arra érdemeseknek, maradt az orosz.

– *Térjünk az önálló műveidre! Azt hiszem, a megszenvedett életutat nagyon is bitelesítik. S ha nem volna is mögöttük ez a megélt-megszzenvedett valóság (Recsk, Csillagbörtön stb.), akkor is ezek a művek – elsősorban verseidre, drámáidra, filozófiai műveidre gondolok, meg egy-két nagyregényedre, a Csodák Országá Hátsó-Euráziára és a Köpönyeg sorsra – az egyetemes magyar irodalom csúcsteljesítményei. Te mégis mint-ha valamennyire kételkednél a „nagyágodban”. Tudniillik ezt a nagyon pontos és a külső szem által is jól észrevehető rendszert rendszertelenségnek mondod: „a rendszertelenséget hívom segítségül, hogy elkerüljem a rendszeralkotás nagyzó készletét és szegényét”. Úgy vélem, te ebben a rendszertelenségben is rendszert alkottál, az első műveidtől kezdve egészen az idősebb korban megjelent alkotásokig mindez jól érzékelhető.*

– Jó sokat mondtál egyszerre, legalább tizenkét kérdést. Tisztázzuk a dolgokat! Amit idéztél, az egy bölcséleti művekből való; s hogy „a rendszertelenséget hívom segítségül”, csak a bölcselétről írt műveimre vonatkozik. Tudod, a XX. század második felében nemcsak hogy nem volt divat a rendszeralkotás, az egész filozófia ellene fordult. Minden rendszeralkotás gyanússá vált Wittgenstein és társai után, tehát amit ott leírtam, erre vonatkozott. Ami az én – hogy is mondjam – nagyságomat illeti, per abszolúte nem érdekel, nem foglalkoztat. Ilyen nincs. Amikor a négy fal között leülsz az írógép elé, vagy éjszaka felébredsz, meditálsz és eszedbe jut valami, akkor nem fog-

lalkoztat sem a kicsinységed, sem a nagyságod. Te mint személy egyszerűen nem vagy ott. A feleségem reggel kilép a ház kapuján, elmegy dolgozni fél nyolckor, én pedig odaülök az írógép elé háromnegyed nyolckor... egyszer csak a tíz ujjam elkezd kopogni az írógépen. Megszenvedett életút? Kérlek szépen, nem illő dolog, nem ildomos hencegni ilyesmivel, hiszen milliók szenvedtek. Én nem vagyok a szinguláris eset, az átlag vagyok. Sokan szenvedtek, nagyon hasonló élményen mentek keresztül, mint én – ez az egyik, amit mondani szeretnék. A másik pedig: az alkotásnak vagyok a híve. Éspedig a minél töményebb, a minőségileg minél töményebb alkotásnak – alkotni valamiből a személyiség lehető kikapcsolásával, vagyis hogy minél kevesebb életrajzi érdekű adat szerepeljen a műben. Miért is találnád a megszenvedett életút mozaikjait regényeimben, amikor még véletlenül sem magamról írok. Legnagyobb öröme az embernek, amikor fikciót művel, a kitaláció. Kitalálom. Persze nem a semmiből, hanem élményekből, a valós élet élményeiből, melyhez három-négy-öt furcsa figura hozzáverődik (barátok esetleg vagy ismeretlenek, avagy félig ismerősek). S a négy-öt alakból összeáll egy megalkotott idol. Erre már nem lehet azt mondani, hogy kulcsregény, az egyik szereplő biztosan *ez*, a másik meg biztosan *az*. Se nem *ez*, se nem *az*, hanem amit *ott*, abban a pillanatban a papír előtt kigondoltam.

– *Műveidben úgy van ábrázolva a történelem, hogy előre-hátra kalandozhatunk benne. A Heliáne zseniális megoldására, még korabeli kritikájában, Vajda Endre mutatott rá: a regényben együtt (jelen, múlt, jövő egyidejűségében) történnek a dolgok. A Golghelóghyi című hatalmas, kilenc estét betöltő drámád ezerben játszódik, a Világúton, de azt sugallja, hogy ami ezerben játszódik, az játszódhatik kétezerben is. Döbbenetes...*

– A maiság onnan jön – persze erre én akkor nem gondoltam, ugyanis a gondolat 1952-ben fogant meg a márianosztrai börtönben –, hogy most már erősen közeledünk a kétezerhez; a rezonanciája a kétezernek az ezerhez hatalmas, meglepő, hogy milyen sokan emlegetik Jézus Krisztus második eljövetelét. Amire egész Európa annyira számított, amit annyira rettegett. Akkor félelmi hisztéria hulláma vert végig a kontinensen; annak valami furcsa színezetű, de másmilyen megfelelője Európában a nagy ezredforduló. Istenem, hát mi lesz, történik-e valami. Ezért még egy darabig, egy évtizedig ez a külön izgalma is meglesz ennek a drámának.

– *Hanák Tibor, a Bécsben élő filozófus mondotta volt a Golghelóghiról, hogy mesterien leírt többrétegű iszonyat. Én ezt a tanulmányt – Vonulástan címmel jelent meg – nagyon beleérző szövegnek vélem, de úgy gondolom, hogy ez a mesterien leírt többrétegű iszonyat a dolognak csupán az egyik oldala, hiszen jómagam – többszöri olvasás után – a Golghelóghit élő szervezetnek tudom: vére van, teste van, íze van, népmeseként is és költészetként is megáll a talpán.*

– Hát nem is tudom, hogy mit mondjak erre. Volt nekem egy kedves jó barátom Angliában – nem véletlenül, hajánál fogva ráncigálom ide –, egy Müller Endre nevű színházi szakember. Hatalmas, megnyerő küllemű, rendkívül érdekes figura volt. Olyasvalamit tett 1956-ban, amiért Magyarországon halálra ítélték. Így kiment Angliába, ott elvett egy nemesi származású skót hölgyet – bár igen jól beszélt továbbra is magyarul, teljesen elangolosodott –, s évek múlva ő lett a durhami egyetem színház-történeti szakosztályának a dékánja, vagyis rezidens professzora. Egyszer meglátogat-

tam. Durham gyönyörű város, mint tudod, ott van az a hatalmas román székesegyház, s az egyetemnek ezt a fakultását egy hajómágnás palotája képezte. (A hajómágnás egyszerűen ráhagyta az egyetemre a gyönyörű épületet.) Ennek a negyedik emeletén – a véget nem érő manzárd tetőemeleten – székelt a színházi fakultás. Mint tudod, az angolok rendkívül tehetségesek, ez a fickó – anélkül hogy tudtam volna a létezéséről – engem felfedezett. Fölényesen értett a színház történethez, klasszika-filológiai tudása messze fölülmúlta az enyémet. Folyékonyan olvasott görög szövegeket, latinul is kitűnően tudott. Azt mondja, akar írni rólam egy könyvet, mert belehabarodott a drámáimba. Különösen a *Golghelóghit* szerette. Sajnos, nem lett belőle semmi, mert tragikus körülmények között meghalt. Nem tudni, hogy öngyilkos lett-e, vagy csak eltévesztette a sorrendet: ha valaki gyógyszert vesz be, nem föltétlen kell rá inni. Ez a fickó írt egy hosszabb recenziót a *Golghelóghiról*; az volt a lényege, dehogyan is könynyű dráma. Igaz, egyelőre csak könyv formájában olvasható, ám vérbeli színpadi mű. Színpadra kerülve azonnal megelevenedik. Hát nekem is ez a szerény véleményem. Kuncogva arra gondolok, hogy ez olyan kihívás, amelyet bármikor elfogadok, bármelyik színház is próbálkozzék velem. Csak tuszkolja a színpadra az első, egész estét betöltő darabot. Aztán ha a közönség úgy érzi, mert unja, hogy nem kíváncsi a folytatásra, akkor ejtsenek el engemet is meg a drámát is, mindenestül. De ha a második és a harmadik este után érdeklődnek, akkor a színház vigye a deszkákra azon történeteket is.

– *Őszinte legyek? Én nemcsak az első estét (az első drámát) szeretném látni, hanem az egymás után következő mind a kilencet. Igaz, az első játék után is meg lehet érezni a darab különös drámaiságát, furcsa – költészetként ható – időszemléletét, de ekkor még csak valami kezdődik. Azt hiszem, úgy járnánk, mint az Anibel francia fordításával, mikor is a trilógiából csupán az első rész jelent meg.*

– Hát, az tragikus volt.

– *Hirtelen nem is tudom, hogy a francia olvasó hogyan tudta elképzelni ezt a különös történetet csupán a „bevezetés” alapján. Az első könyv után történnek igazán a dolgok.*

– Messze vezetne mindent számba venni.... Tudod-e, hogy az a könyv miként esett áldozatul az irodalmi – helyesebben kiadói – berkekben dúló *házi* háborúnak? Az egyik nagy korifeus megharagudott a másik nagy korifeusra. Csepülték, csépeltek egymást a *Le Monde* hasábjain, pereket indítottak egymás ellen. S közben a szerzőket – nemcsak engem, hanem a kiadóvállalatnak legalább ötven-hatvan szerzőjét – ejtették. Nem tették rá a futószalagra, nem küldték el sehova a könyv példányait, s így sokadmagammal a francia könyvkiadás háborújának áldozatai lettünk. Visszatérve a *Golghelóghira*, egyik visszatérő rémálmom – rettegek is tőle –, hogy valaki járhatónak véli a *járhatatlan* utat, magyarán, azt mondja nekem, „mélyen tisztelt szerző úr, vonja össze a kilenc drámát úgy, hogy a játszási idő csak három óra legyen!”. Erre nem vállalkoznék, és mindenkor kézzel-lábbal hadakozni fogok az ilyesféle *törpítő* kísérletek ellen. A *Golghelóghinak*, vagyis a kilenc drámának 24 óra a játékidéje. Előadása olyan volna – sokszor elképzeltem magamban –, mint egy *próza* *Bayreuth*. Egyik este a másik után, kilenc napon át. Nem szabad megkurtítani. Ki szeretné elolvasni – azért a kicsit a nagygyal össze ne vétsem! – a *Karamazov* *testvéreket* harminc oldalon? Jóllehet az egyik kiadó egy ilyen „könyvet” is asztalra tett.

– *A Golghelóghinak, ennek az izgalmas és a magyar irodalomban mindenképpen unikumnak számító műnek – én anti-Madácbként fogom föl, és Madách balbatatlan remekével egyen rangúnak tartom – lehetne olyan megvalósítási formája is egy kis másítással, mint az angol misztériumjátékoknak a görögőszínpadon. Úgy tudom, hogy a misztériumjátékok megrendezett jelenetei kocsikon vonultak el a közönség előtt.*

– Így van.

– *Andrei Serban, a nagy román rendezők, Pintilie és Ciulei nyomába lépett érzékeny fiatal rendező Amerikában úgy vitt színre klasszikusokat (például Shakespeare-t), hogy a közönséget megsétáltatta. A misztériumjátékok görögőszínpadán a jelenetek, képek utaztak a nagyrédmű előtt, nála fordítva volt – zseniális meglátás –, a tengerparton egymástól nem túl nagy távolságra felállított színpadokon zajló jelenetek előtt a közönségnek el kellett sétálnia, ha látni akarta a képek folyamatosságát. Én egy ilyen előadással tudom elképzelni ezt a kilenc estét, akár esetleg két-három egymáshoz közel levő színházban is.*

– Én is voltam részese hasonló előadásnak Angliában. Glasgowban volt ilyen sétáló színház. A kilencórás előadást egy nagy hangárban rendezték meg. De, sajnos, én már öreg vagyok ahhoz, hogy órákat végig álljak vagy végigsétáljak. Annak örülnék a legjobban, ha a nézők konzervatív módra beülnének a zsöllye székébe – nem ötvenen és nem százan, és nem pincészínházban, hanem mint a német nevezi, Schaukastenbühne, vagyis egy proszcéniumnyílasos színpad előtt ezen, ezerkétszázan –, s onnan figyelnek és élveznek a játékot.

– *Egyik interjúdban említetted, hogy Hamvas Bélát – úgy tudom, barátok voltatok – nagyon sokat hallgattad anélkül, hogy visszafeleseltél volna. Gyakorlatilag nemegyszer voltál a közönsége, noha tudtad – vagy legalábbis érezted –, hogy másképpen vélekedik a dolgokról, a világról, mint te. Hadd idézzem egyik nagyon érdekes, 1957-es levelét, amelyet hozzád írt Londonba! „Azt hiszem, bármilyen káprázatos mutatványokra leszel is valaha képes, mértéked szerénysége miatt a dolog nem lesz jelentékeny.” Neked, amióta tollat fogtál a kezedbe, lehetett ez a mérték szerény?*

– Ismerned kellett volna Bélát, hogy tudjad, ez benne volt a svádájában. Olyan hirtelen, olyan sommás értékítéleteket tudott az ember fejéhez vágni, hogy csak, na. Vájt fülű volt, mi több, lézerszemű ember volt. Jött egy könyv, rátette a kezét, és lehunyt szemmel folyékonyan mondta is, hogy mi van benne. Alig ért hozzá a kézírathoz – odanyomtam neki egyik készülő regényemnek a vázlatát –, szinte fel se nyitotta, és már közölte, hogy mi a baj vele. Érted? Nem kell ezt komolyan venni. Ő nem figyelt oda arra, amit én csinálok. A *Heliánét* is csak át-pörgette, nem olvasta igazán soha. Tisztesség ne essék szólván – sok dolga volt és önmagára koncentrált –, nem volt elég ideje semmire. Egy kicsit felületes volt.

– *Hanák Tibor nevezetes könyvében Hamvas Bélát azon írók közé sorolja, akik a filozófiában is tulajdonképpen művészetet csináltak. Inkább érzékeny művész volt, mint filozófus. Téged elég gyakran ért az a vád – gondoldj csak a háromkötetes Székhárfa és az Özön közöny fogadtatására –, hogy te pedig filozófus is vagy, szépíró is vagy, de igazán sem egzakt filozófus, sem valódi szépíró nem vagy. Ez utóbbi azért sem, mert szépirodalmi alkotásaidat, regényeidet, elbeszéléseidet túlterbeled a bölcséleti információkkal.*

– Kérlek szépen, Magyarországon senki sem kezdheti azzal, hogy felugrik a filozófia pegazusára. Magyarországon ilyen pegazus nincs, a közönség nemigen figyel oda. Viszont az angolszász világban évszázados hagyománya és hatalmas olvasótábora van a bölcséletnek. Benne van az olvasói elvárásokban, hogy a műfaj minden szintjén – népszerűsítő, szakmai, nagyobb átfogó látomást tartalmazó, nagyközönségnek szánt vagy szelektív, inkább az elitnek szánt módon – adjanak ki bölcséleti munkákat. Az olvasótábor tíz százaléka tart igényt ezekre a szép – különben is az angol könyvek gyönyörűek –, étvágygerjesztő művekre. A tíz százalék azt jelenti, hogy százezrek vannak, akikre az író számíthat. Magyarországon el tudsz képzelni egy olyan kiadót, amely csak a filozófiai monográfiák vagy hosszú értekezések, traktátusok megjelenítésével foglalkozik? Ki venné meg őket? Hát az első, akivel találkozol, az a kiadó kidobó embere. Hamvas Bélát is az viszi el, hogy rendkívül könnyen olvasható. Nagyon kevés kulturális és intellektuális poggyász kell ahhoz, hogy értse az ember. Meglátásom szerint két és félezer évet elkésett – kései, vagyis mai – neoplantikus ő, modern felöntéssel. Azt teszi le az asztalra, nem törődve más véleményével, amit gondol. Jól emlékeszem arra, hogy gyermeki naivitással vette természetesnek, hogy akinek esze van, az ugyanazon a véleményen van, az ugyanúgy látja a dolgot, mint ő.

– *Aligha van tisztában műveinek értékével az az író, aki néhanapján amnyira el tud keseredni, hogy tolla alól ilyen mondatok futnak ki: „a magyar szellem tudat mint egészséges szervezet engem, idegen testet kilökött, mert nem tudott megemészteni, és az idegen test sorsa ilyenkor az útszélre hullás, gyors elkallódás”; vagy: „világéletemben hegyi mozdony voltam, de csak babakocsit akartak húzatni velem”. Honnan ez a mérhetetlen keserűség?*

– Angliában rengeteget dolgoztam, mindig volt két vagy három állásom. Például a rádiónál, ami a megélhetésemet biztosította, mindig kellett valamit tevékenykedni. Igaz, nem megerőltető, csak rutinmunka volt, de ellopta az időmet, mert mégiscsak ott kellett lennem. Két adás közt, hogy valahogyan elteljen az idő, néha beoptam magam a könyvtárba. Természetesen néha nekem kedves munka is akadt, amikor karácsonyra vagy húsvétra angol középkori misztériumjátékot kellett fordítanom. Jólesett, hogy nem pénzben fizették ki, hanem időben; kaptam két vagy háromheti szabadságot, és otthon örömmel elbíbélődtem, eljátszoztam vele. Misztériumjátékot átköltetni, lefordítani – az semmi, gyerekjátszadozás, vagyis babakocsi-húzás. Én sokkal nehezebben gördülő anyag elvontatására is képes volnék, ezért mondtam azt, hogy nehéz hegyi mozdony vagyok. Akkor voltam igazán elemében, amikor, mondjuk, a legfontosabb bölcséleti munkámat, az *Özön közönyt* írtam, amihez a háromrészes *Szélhárfa* lényegében kommentár. A csaknem 1000 oldalon tekintélyes ismeretanyag van, egyrészt klasszika-filológiai, másrészt bölcséleti. Mindezt feltérképezni, rendszerezni, beiktatni – egy nagy teljesítményű, nehéz gőzmozdonynak való munka. Erre születtem, ezt szeretem.

– *Az irodalom köztársasága szerinted miért viperafészek? Az emigrációs irodalmat vizslatva mondtad azt is, hogy tíz ujjadon meg tudnád számlálni azokat a nyugati magyar alkotókat, akik állampolgárai lehetnének ennek az irodalmi köztársaságnak. A te magas mértéked szerint kik lehetnének állampolgárai az eszményi – az általad leszűrt határmezsgyéken belüli – államnak?*

– Nagyon nehezeket kérdezel. Annál is inkább, mert a kérdés önmagában hordozza ellehetetlenülését. Tudniillik, ha az irodalom valóban viperafészek, akkor én most nem mernék megszólalni se, mert már meredeznének tizenkét felől a viperák, hogy megmarjanak, ugye? Hát mit is mondhatnék? Kérdezz könnyebbet, talán olyasmit, amire az olvasó is inkább kíváncsi! Mert ezek az irodalom belügyei, amik inkább mulattatók, mint emberiek.

– *Az avantgárdhoz való kapcsolatod szintén darázfészek. Az egyik kérdezőnek azt választad, hogy – most az írásról beszélünk – csak az az avantgárd jó, ami egyúttal őskonzervatív is. De megfordítva is igaz, csak az a konzervatív jó, ami egyúttal kétezere éve avantgárd. Megállapításaidért nem haragszanak meg a magukat egyértelműen avantgárd írónak tartó kollégáid? Kérdésem: a konzervatív és az avantgárd miképp függ össze?*

– Megharagszanak, nem haragszanak, esete válogatja. Van, aki büszke rá, hogy ő olyan avantgárd, ami kétezere éve érvényes, és rokona a Rigvédának vagy nem tudom én minek, s egy buddhista szerzetes fennmaradt írásaiban ráismer arra, amit ő tegnapelőtt gondolt, és prózaversbe foglalt. S létezik olyan író is, akit mindez irritálja, bosszantja. Ezen én segíteni nem tudok, én így látom a dolgokat.

– *A tudás felhabzsolása – Julianus-regényedben tulajdonképpen a léttitok eme formájáról értekeztél – rád kiváltképp jellemző. Műveidben bármilyen messze is kalandozzál – korábban említettem volt, előre és hátra is – az időben, ez a léttitok, akármilyen is a főbős neve, valamiképpen ott van. Nem véletlenül mutatod az örökké tanuló író képét, a nagyon sok helyről – a filozófiából, az irodalomból, a művészettörténetből, a zenéből (a végtelenségig sorolhatnám a művészeti ágakat) – fölszedett értékeket, amelyeket valóságos művészetté tudsz avatni.*

– Ne lepődjél meg, volt olyan is, aki polihisztornak csúfolt. És én ezt szégyelltem. Tudniillik, az igazság kettős. Az egyik aspektusa az, hogy nemcsak hogy nem vagyok polihisztor, de nagyon közepes elme vagyok. Ennek nagyon tudatában élek. Hát mit tudok én? Nem tudok én, kérlek szépen, semmit. Csak azt az egy valamit, ami felmerül az írás során, hogy hol kell keresnem, hová tettem el azt – mert mindegyiket elteszem vagy elmém fiókatába, vagy egy konkrét kartotékrendszerbe, netán jegyzeteimbe –, ami sorra fog kerülni. A könyvtáram valamelyik polcán ott nyugszanak a megjelölt oldalszámú, piros ceruzával aláhúzott könyvek. Én csak azt tudom – de azt nagyon –, hogy mi hol található. Közepes elme lévén nem tudok memorizálni. Van akinek – az angol így mondja – fotografikus memóriája van, s ha egyszer meghall egy szöveget, utána föl is tudja mondani. Én képtelen vagyok ilyen szövegeket megtartani.

– *Az, hogy közepes elmének tituláld magadat, nyilván szerepjátszás. Szerintem az emberi ősananyag tudásával főlvértezett olyan harlekin vagy, aki talán egyetlen ujján meg tudja pörgetni az egész golyóbit.*

– Ne haragudj, nem tudok utána menni a szavaidnak; én nem érzek magamban semmi különösséget. Mesterember vagyok, teszem a dolgomat. Ilyesmik – mekkoráságom vagy micsoda – nem foglalkoztatnak. Mármost ami – hogy is mondtad? – a léttitkot meg a tudás fölhabzsolását illeti ...

– *A Köpönyeg sorsra, vagyis a Iulianosz ifjúságára utaltam vissza...*

– Nem tudom, talán elkerülte a figyelmedet, pedig a záró tanulmányban szóltam a mű keletkezéséről. Vagyis hogy hol találtam ezt a gondolatot, aztán hogyan próbál-

tam – nagyon bizonytalanul és nagyon gyáván, félősen – megírni. Ez az első ötvenhatvan oldal volt... de addigra már sok mindent összeolvastam, és amikor elkezdtem korrigálni, megrémültem a sok tárgyi tévedéstől. Kezdtém érezni, hogy ebbe bele van hüvelyezve egy jóval nagyobb terjedelmű regény. Úgyhogy újra nekiláttam az írásnak, és akkor megint hozzátanultam. Tehát nem habzsolom a tudást, csak lassan felfeslik, hogy mi az, ami még hiányzik, mi az, ami még pontatlan. S akkor nagyon a végére járok. Szerencsére, olyan könyvtárat gyűjtöttem össze, ami erre való. *A Iulianoszhoz* mi kell? Mindenekelőtt ismerni kell magának a császárnak az írásait – három nagyon szép kétnyelvű (angol és görög) kötetben adták ki –, hogy az ember ellenőrizhesse azt a szöveget, amit idézni akar eredetiben. Tudniillik Juliánus az ókor egyik legtudósabb és legszórakoztatóbb auktora volt. Aztán elő kell szedned és kijegyzetelned mindazokat, akik foglalkoztak Juliánusszal – Ammianus Marcellinust és sokakat –, de nem szabad túlságba vinni, nehogy letörje az ihletnek vagy a lendületnek a szarvát. És akkor már úgy dolgozol tovább, hogy kikerekedik az a nagyocska regény, aminek a csírája az ötvenoldalas elbeszélésben vagy kisregényben már benne volt. Itt már nincs tárgyi tévedés, itt már minden rendben van. En bizony eredetileg is sok mindent tudtam a római kultúrtörténetből, mégis hozzá kellett tanulnom, hogy mi volt a negyedik vagy az ötödik században. Erről jut eszembe, nyilván te is tudod, Kosztolányinak is álma volt, hogy ír egy Julianus-regényt. Aztán meggondolta, hátha olcsóbban ússza meg, ha „csak” színdarabot ír. A Julianus-terv töredékben maradt. Egy helyütt említi, sebaj, amit akkor tanultam – persze ekkor nagyon fiatal volt még –, azt felhasználtam a Né-rő-regényben, az *A véres költőben*. Hogy a fenébe használta föl, ez soha nem ment a fejembe. Majdnem félezer esztendő van a két korszak között. Hát mit lehet felhasználni a Krisztus utáni első században játszódó regényben abból, ami a negyedik században történt?

– *Talán a dolognak a költészetét, nem?*

– Aha.

– *Talán a dolognak a költészetét. Ha nézem a Golghelóghit, ott sem csak az ismeretanyag a lenyűgöző, hanem – noha te saját megítélésed szerint csak mesterember vagy – az ismeretanyag átformálása, költészetté való oldása.*

– Hát persze, ott is alaposan utána néztem a középkor történelmének, kultúrtörténetének. Fölástam igen sok medievalistát. Etienne Gilson, a kiváló francia középkor-történész munkáira támaszkodtam; de még inkább G. G. Coultonra, aki a két világháború között élt, s tervezett ötkötetes óriás művéből – közben az illusztris szerző meghalt – négy el is készült. A ma már könyvritkaság számba menő mű büszke birtokosa vagyok. Alaposan tanulmányoztam, úgy hogy a *Golghelóghiban* nem egy hiteles epizód szerepel. Anélkül, hogy lábjegyzeteltem volna – így és így hívják azt a fickót, akinek száján kiszalad ez és az a furcsa mondás –, belesimult a történetfolyamba.

– *Szintén tőled származik: az állatot, amely mindenevő, az különbözteti meg az embertől, hogy az ember istenevő. A Golghelóghira utalván megetted-e az Istenedet, az isteneidet?*

– Ezt a kérdést nem nagyon értem. Amit ott írtam, azt másra – és pedig a kereszténységre – vonatkoztattam. Hiszen jól tudod, hogy két szín alatt megesszük

istenünket. Ezt sem én találtam ki, nemrég bukkantam a furcsa adaléokra. A kora keresztények elleni vádat, amely a pogányoktól származik, az Olimposz-vallás hívei fokozták fel avval, hogy ezek kannibálok, kannibál-módra megeszik istenüket. Más kérdés, hogy alig volt olyan vallás vagy kultusz, amely ne mívelte volna ezt. Szinte mindegyik élt a rítussal. Úgy gondolták – csodaváróként –, ha megeszik az ellenfél belső részeit (a szívét, a máját), amely a virtusnak, az energiának a hordozója, megnövekszik az erejük.

– *De minthogy ebben a műben az örök rossz, a sátán győzedelmeskedik – a saját arcára formálva a világot –, nem vehetem-e úgy, hogy tulajdonképpen ez is valamiféle istenevés?*

– Ebben a drámában nem győzedelmeskedik a sátán, mert soha nincs küzdelem. A dráma szerint mindig is a sátán uralkodott és uralkodik az univerzum fölött. Ezt sem az ujjamból szoptam, hiszen ez egy manicheus tétel. Már sokszor kérdezgettek e felől. Nagyokat kacagtam, mert bizonyítva látták, hogy aki ilyeneket gondol, az biztosan sátánhívő. Van egy házi kápolnája, és abban térdet, fejet hajt – vagy ki tudja, mit csinál – a sátán előtt. Hát ez ostobaság. Olyasvalami, mint amikor egy írónak a szemére hányják, hogy találóan ábrázolja a családirto rablógyilkost. S talán onnan leste el a karaktert, hogy csirkefogóként ő maga is ilyesfélével kísérletezett. Szó sincs róla. Ha én egy figurának a szájába adok valamiféle badarságot, nem jelenti azt, hogy a badarságokat osztom. Az az elgondolás, hogy a földet a sátán teremtette, és a zsidó-kereszténység demiurgosának, teremtő istenének, gonosz istenének magasan fölötte áll egy olyan istenség, amelynek a kezét a *teremtés* nem szennyezi be, többször fölmerült. Egyfelől az eretnokségek történetében, másfelől olyan vallásokban, amelyek csak határosak a kereszténységgel. A manicheizmus például ilyen – nagy – vallás. Lényegében a két vallás öldöklő harcában vérzik el a kereszténység, mert végül is már csak azzal tudott visszavágni, hogy magába fogadott élettellenes manicheus elemeket. Ez az egyik. A másik? A kereszténységen belül Marcion, a hajós alapította vallás – amely kb. 4–500 esztendeig élt – fiókegyházként működött. Az alapító elvetette az egész Ószövetséget – gonosznak tekintette a zsidó-kereszténység istenét –, s úgy képzelte el, hogy van egy felsőbb lény (felsőbb isten?), akinek a kezét a föld sara, a teremtés, az anyag, a szenny nem foltosítja meg.

– *De azt csak nem mondod, hogy az állam mint erőszakszervezet a legfőbb jó? Evvel arra akarlak ösztönözni, hogy fejtsd ki az államról való tételeidet-tételeidet!*

– Engedd meg, hogy a magam tételeit ne interjú formájában fejtssem ki! Gondolom, arra célzol, hogy a *Golghelóghiban* a főhős egy helyütt az államot a legfőbb zsványásznak, *Magnum Latrociniumnak* nevezi. Ami persze megint csak vallástörténeti terminus. Hiszen tudod, hogy az arianus kontraverzia idején egyik zsinat a másikat érte. És volt egy szörnyen és gonoszul manipulált zsinat – a vallástörténet csak rablózsinatként aposztrofálja –, amely nem más, mint a *Magnum Latrocinium*. Innen kölcsönöztem Golghelóghi megnevezését, miszerint az államot a rabló haramiaság tetejének tartotta. Hogy nekem mi a véleményem az államról – óhatatlan szükségszerű, rossz, jó, gonosz? –, az nem ide tartozik. Nem tudnám kifejteni. Ez olyan, mintha arra kérnél, hogy mikrofonon

keresztül mutassuk be a kedves hallgatónak az agyalapi műtét mikéntjét. Merre vannak az idegpárok, mit fogunk meg, és melyik csipeszfogóval... Ez egy vizuális dolog. Ugyanilyen nagy kérdés, hogy mit tartok az államról, két perc alatt nem tudom neked elrecitálni.

– *Kedvenc olvasmányom volt a sok évvel ezelőtt Münchenben megjelent kis könyvecskéd, a Pantarbesz. Hadd idézzek belőle egy az életművedre és gondolkodásodra is nagyon jellemző mondatot! „Olyan eszményi üveges szeretnék lenni, akinek üvegtáblái egyenként vakok, de mind többet egymásra rakva, így válnak fényáteresztővé.” Ebből is látható, hogy összeköttetés – közlekedésedényszerű összeköttetés – van a műveid között. A Csodák országa... – amelyet te az öt kedvenc könyved között tartasz számon – természetesen másképp, másabb szinten beszélsz a világról, mint a Golghelóghi, ám együtt a gondolkodás nagyobb terrénumát rajzolják ki – jóllehet önmagukban is jeles alkotások... Szükséges vagy nem szükséges a Hajszállídat, a Golghelóghit, a Csodák országát, a Köpönyeg sorsot és a Szélhárfa köteteit egymás mellé raknod, hogy eszményi üvegesé válj?*

– Ehhez nincs mit hozzáfűznöm. Nagyon örülök, ha így látod, hogy ez nekem sikerült. Én azt hittem, hogy amit gondolok, nagyon hozzáférhető. Mindig iparkodtam szolgálni az olvasót, könnyűvé tenni a megértést. Az egyik bánatom az, hogy mindenfélét rám kentek – nehezen olvashatónak, obskúrusnak, szürrealistának „becéztek”, vagy belegyömöszöltek egy olyan fiókba, amelyet az olvasó nem szeret –, és én ezt elhittem. Azért vetted elő a *Pantarbesz*-ből azt a kis idézetet, hogy kifejezzed a dolog nehézségét? Különböznél azért vagyok zavarban, mert a szegény, szerencsétlen olvasó olyan művekről hall véleményt, amelyek nincsenek a könyvkirakatban, sem a könyvtárakban, s fogalma sincs, hogy miért kell őt gyötörni. Milyen más az, amikor a *Tragédiáról* azt mondod, hogy ott, a londoni jelenetben... Az olvasó is tudja, hogy mire célsz, s ha idézel, a figura is előtte van, hiszen már látta legalább ötször... Egyszer talán épp azért utazott Szegedre, hogy a Dóm téren is láthassa... Az én munkáimat senki nem látta, még meg sem szagolta. Hogy lehet beszélni valamiről, ami nincs jelen?

– *Vegyük az eszményi állapotot, valamikor a műveid meg fognak jelenni a magyarországi könyvpiacra is...*

– Azt én már nem érem meg...

– *S ha megjelennek a könyveid, a magyar színház is fölfigyelhet például a drámáidra; s itt nemcsak a Golghelóghira gondolok, hanem kétkötetes drámagyűjteményed, a Sírónevető darabjaira is. Jövőre a Magvető kihozza válogatott verseskönyvedet, s a kritika az egyetemes magyar irodalom fontos részévé avathat. Az előbb azt mondtad, hogy segíteni szeretnéd az olvasót a művek megértésében. De nálad a „segítés” is a költészetnek olyan magas foka, hogy valódi beleérző embernek kell lennie annak – a tudásról most ne is beszéljünk –, aki a műveiddel meg akar birkózni. Minden drámádnak zseniális a jelenetezése, a szimbólumrendszere. A Libegő című játékban két ember – egy férfi és egy nő, tulajdonképpen egy öregedő házaspár – elindul annak a lánynak (saját lányuknak!) az esküvőjére, aki még meg sem született.*

– Igen, vagyis életük felfedezésére indulnak el.

– *Az olvasónak/nézőnek – mert itt is a költészet munkál – nyilván bele kell helyezkednie ebbe a különös helyzetbe, hogy értse a megpróbáltatás különböző lépcsőit. A Kötél-*

világ ugyancsak rád – színpadi teremtő ibletedre – jellemző dráma. A játék tulajdonképpen a földön kívül zajlik, abonnan – valabonnan a magasból? – a szereplők leeshetnek. Hová?

– Megint csak nem tudja a szegény olvasó, hogy miről beszélünk. Egy álomkezdeményből született ez a dráma. Egyszer álmodtam egy olyan világot, amelyben nem volt sehol a Föld. Az űrben – a csillagközi űrben – óriási kötélhágcsók lógtak, és ezeken tanyázott a legendabéli, mítoszbéli emberiség. Facér emberiség, hiszen az ég világon semmiféle dolga nem volt. A dráma tulajdonképpen abból áll, hogy ők ilyen helyzetben – vigyázkodik fölöttük egy leckeór – mit tesznek, mit csinálnak. Akármilyen ijesztő is – hátborzongató! – a vége, humoros drámának is mondható, hiszen van benne sok groteszk jelenet.

– *De itt nem mondhatod – megint csak a szavaidat idézem –, hogy nem támaszkodtál a költészet koldusbotjára. S ha az idézetet tovább folytatom, nagyon is megvoltatok „ketteskén”. Vagyis az alkotó és a költészet ebben a drámában – álomjátékban – olyan magasra emelkedett, hogy a Libegőnek a legjobb magyar drámák között a helye.*

– Köszönöm, hogy így látod, ehhez nem tudok hozzászólni. Viszont amit mondtál az író és a befogadó közötti viszonyról, eszembe jut valami. Egy nagyon kedves jó barátom, Szász Imre kiadott egy *Háló nélkül* című esszé- és kritikakötetet. S valamelyik írásában az avantgárdal kapcsolatban van egy remekül megfogalmazott kitétel – szabadon idézem –: néha az az érzésem, hogy a mutatványba vagy a téteménybe befektetett idő hozama jóval kisebb annál, mint amennyit beléfectettél, érted? Ha valamely rejtélyes dolog kibogozására hat órát szentelsz, utána gondolva rájössz arra, hogy elvesztettél tizenkét óra életidőt. Szóval engem sokszor avantgárd szerzőnek neveznek, s ezek a darabok – mint tudod – meglehetősen avantgárd darabok. De nem azért azok, hogy nehezé tegyék a nézők dolgát. Én azt szeretném, ha a nézők odaragadnának a székükhöz. Ezért is megpróbálok feszíteni az érdeket.

– *Hadd fogjalak szavadon, darabjaid konzervatívok is? Mert egy helyütt azt mondtad, hogy az igazi avantgárd valamiképp visszautal az őskonzervativizmusra.*

– Hát persze. Vegyük csak az általam említett *Libegőt*, amelyben az öregedő házaspár nagyon kalandosan elindul! Emlékszel? Az egész darabon keresztül egy végeérhetetlenül óriási lépcsőt másznak meg. Ez, tudod, mire emlékeztet? A monarchiának volt egy méltatlanul elfeledett kitűnő drámaírója, Nestroy. Darabjai, jöllehet a XIX. században élt, csaknem a XX. századi „modern” filozófiát, formanyelvet idézik.

– *Az 1963-as Magyar Irodalmi Lexikon bősége mellett sok zavart is mutat. Téged például megfiatalított tíz esztendővel.*

– Bárcsak igaza lenne!

– *S egy olyan könyvvel is „megajándékozott” – a Cinke könyv nyilván valaminő mesefeldolgozás –, amelyet elmondásod szerint te sosem írtál meg.*

– Valami ostoba fantázia...

– *Korábbi beszélgetőtársaid sem jutottak a nyomára. Hegyi Béla pontosan utána sem tudott nézni ennek a könyvnek, s jöllehet Gömöri György eljutott az Országos Széchényi*

Könyvtár katalógusáig, de talán nem volt olyan kitartása, hogy meggyőződhetett volna a kötet valódiságáról.

– De igen, volt kitartása. Utána járt, és felőle tudakolózván megkérdezte a pultnál levő szolgálatos könyvtárost... Aki nagy zavarában csak azt mondta, kérem, valamilyen ürüggyel kiemeltük, hogy miért nincs a helyén, nem tudom. De megvan.

– *A sok éve bujdokló „kísértetkönyvről” – illetve a lexikon szócikkéről – azt írtad, hogy a könyv létét nyilván a kisujjából szopta a szerző, s az egészből nem is annyira a rosszakarát és a tettetett jól értesültség sugárzik, mint inkább a lomba közöny. Ugyancsak a szádból hangzott el: leteszed a nagy esküt, hogy ilyen című könyved soha nem volt. Meglepődnél, ha a kezedbe adnám?*

– No, mutasd! *Cinke könyv*, Ifjúsági Könyvkiadó. De hol van a nevem rajta? Helikon Könyvtár... Hát ez egy műfordítás, ilyesfélét milliót csináltam akkoriban. *Századok meséi* vagy *Világ meséi* volt a sorozat címe? Nagyalakú könyvek voltak. Sokunkat bevontak a munkába – hamarjában Csatlós Jánosra meg Réz Palira (nem Ádámra? – a szerk.) emlékszem –, és fordígtattam, fordígtattunk. Egyszer gondoltam egy merészet, és az indonéziai népmesék közé – akkor épp azokat kaptam fordításra – becsempészttem az egyik kis írásomat. Amelyet a *Csodák Országá Hátsó-Eurázia* oldalairól emeltem ki: Lupaki Béka kiitta a föld vizét... Indonéz népmese? Hát persze, ez csízelt... A lektorom nem vette észre a csalafintaságot, s meg is jelent. Hogy visszatérjek a *Cinke könyvre*, hát ezzel bakot lőttél. Természetesen ilyen könyvem nincs. Amíg ezt nem láttam, régi meseregényemre gondoltam. A *Tururu és Türiürüre* a Szépirodalmi Kiadótól kaptam szerződést még '56 elején, Hincz Gyula rajzaival kellett volna megjelennie... aztán valami közbejött.

– *Bárhogyan is ódzkodsz, a Cinke könyvre oda van nyomtatva, hogy Határ Győző feldolgozása; tehát a neved alatt jelent meg. Bár az OSZK katalógusában szerepel a mű, az eddigi kutatók azért nem találták meg, mert liliputi könyv. A három cinke gyermekről szóló kis mesét a miniatűr könyvek között őrzik.*

– Rengeteg ilyen mesét fordítottam (gyakran átköltöttem), nem emlékszem rá. A kéziratának is csak pár oldal volt, talán öt-hat flekk.

– *Valóban. Elolvastam és jót derültem rajta. Ám a Cinkéről szálljunk tovább! A nem magyarországi otthonaidról beszélj! Nyilván többször kellett otthont, illetve könyvtárat alapítanod.*

– Igen. Hát könyvtárat csak egyszer, Londonban. Magyarországon négy könyvtárat veszítettem el. Vagy azért, mert letartóztattak, vagy pedig azért, mert el kellett hagynom az országot. Ami volt, az itt maradt. De külföldön – Bécsben csak két hónapig éltünk, az nem volt otthon – nagyon jól éreztük magunkat. Véghetetlenül boldogok voltunk. Emlékszem, amikor egy fillérünk sem volt, úgy oldottuk meg a kérdést, hogy vettem a feleségemnek egy gyönyörű cipőt, minthogy aznap estére egy nagyiparos jóvoltából jegyünk volt Mozart *Szöktetés a szerútból* című operájára a bécsi Operába. Olyan leírhatatlanul boldogok voltunk, amikor beültünk a két zsöllyébe, egész közel a színpadhoz, hogy el sem tudom mondani. No persze, aztán Angliában lassan-lassan alakulgattak a dolgok, amíg odaérkeztünk a kis házhoz. 1912-ben épített szecessziós öt-

szobás ház volt – ismered a sorházakat? – Észak-Londonban. Bájos volt, lakályos volt, elől-hátul parányi kerttel. Mögötte óriási zöld hegyoldal. Ott éltünk, vagyis Hampsteadben 1967-ig. '67. március 15-én vettem egy nagyobb házat Wimbledonban, Dél-Londonban, és idestova huszonkét éve ott élünk. Ez az én igazi fészke.

– *Kis Magyarországod.*

– Igen, úgy hívják, hogy Hongriuscule. Egy francia költőtől, a Madáchot is fordító Jean Rousselot-tól kapta a nevét.

– *Milyen a ház berendezése?*

– Nézd meg azt a kis portréfilmet, amelyet holnap fog vetíteni a Magyar Televízió! A képernyő sokkal többet tud elmondani, mint a szavak.

– *Tebát igényes vagy nemcsak az olvasmányaidban, hanem a körülötted levő világ kialakításában is.*

– Jó érzés szép környezetben élni. Meg aztán, tudod, a munkámhoz hozzátartozik a kilencezer-tízezer kötetet számláló hatalmas magánkönyvtár. Kéznnyújtásnyira van a viktoriánus könyvszekrény, s faltól falig, föl a mennyezetig mindenütt könyv van. Még a lépcsőpihenőkön is. De a dolgozószobámban levők – akárcsak a többi – nem a luxust, a fényűzést szolgálják, hanem a munkát. Amikor szükségem van valamire, előveszem a létrát – ügyes kis csigalépcsőszerűség –, s a legfelső polc is könnyen elérhető.

– *Műgyűjtő is vagy?*

– A rossznyelvek szerint igen. Az idők során sok mindent összeszedtünk. Főleg XIX. századi bronzokat (szobrokat), órákat...

– *Bútorokat is?*

– Mind ilyent.

– *Festményeket?*

– Festményeket kevésbé. Egyrészt, mert nem divat, másrészt ahhoz az embernek sokkal gazdagabbnak kell lennie, hogy igazán értékeseket vehessen. Persze mindig ki tudtam szagolni, hogy hol lehet valami értékesre bukkanni. Igazán szólva engem nem érdekel a műtárgyak értéke – valaki majd megörökli, bánom is én –, csak azt akarom, hogy amíg ott élek, biztosítsa nekem az otthon érzését. Hogy jó legyen leülni, jó legyen itt létezni. Természetes, hogy ez igényem, hiszen otthonülő vagyok.

– *Azt olvastam az egyik interjúdban, hogy azért mentél el Magyarországról, mert nem hittél abban, hogy akár egyetlen eredeti műved is megjelenik. (A nagyon durva Heliáne-kritika után lehetett ezt gondolni.) Távozásod másik indoka pedig az, hogy nem szeretted – nagyon nem szeretted – a mindenhonnan dőlő cigányzenét.*

– Ez utóbbi csak egy tréfás kirohanás volt; pestiesen szólva, ziccer, amit nem lehetett kihagyni. A másik inkább igaz. Amikor azon gondolkoztam, hogy elmenjek-e, vagy ne menjek – függetlenül a politikai vonatkozásoktól vagy a komoly, szinte állandósított rendőri fenyegetésektől –, legalább egy százalékot nyomott a latban Király Istvánnak az a bizonyos kritikája. Úgy véltem, amíg Király István trónol az egyetemen és Rákosi Mátyás vagy Kádár János a hatalom centrumában, tőlem semmiféle eredeti művet nem fognak kiadni.

– *Aki ilyen mennyiségű életművet írt, tulajdonképpen rabszolga, az irodalom és a szellem rabszolgája. Mennyit dolgozol naponta?*

– Szeretek dolgozni. Az az igazság, hogy reggeli – még inkább hajnali – munkás vagyok. Világéletemben az voltam. A *Héliáne* úgy született, hogy hajnali háromkor felkeltem, és séta után nyolcig írtam. Így az egész nap az enyém volt. Igaz, hogy korán kellett lefeküdnöm, hogy mégis valamennyit aludjak. Ezt a furcsa szokásomat mindmáig megtartottam. Most az a helyzet, hogy reggel nyolc körül, egy tizenöt-húszperces séta után leülök az írógép vagy a szedőgép elé, és egyig dolgozom. Könnyű ebéd, megint egy kis séta, és délután pedig revidéalom, amit addig írtam; esetleg kefelevonatot javítok vagy a levelezésemet intézem.

– *Műveid nemcsak folyóiratban és könyvformában jelentek meg, hanem magnetofon-kazettákon is. Ez utóbbiak hány példányban? Mi indított arra, hogy feleségeddel, Prágai Piroskával magánszínházat hozzál létre?*

– Amikor át-átruccantam Amerikába, és végigjártam a városokat, láttam, hogy milyen sikere van a közönség, az emigráns közönség körében a huncutságoknak. Hallatszottak olyan hangok, hogy „jaj, de szívesen megvenném, nincs kazetta róla?”. Ez elgondolkoztatott. A felszerelés megvolt, miért ne csinálnék kazettát? Később beszereztem a sokszorosítót is, és kétszáz-háromszáz példányt készítettem. Mindig csak annyit, amennyit megrendeltek. Soha semmi nem maradt a nyakamon.

– *De némely kazettád csak ötven-hatvan példányban került ki a műhelyből.*

– Legalább ötvenben, de – tudod, elég sok fajta volt – a kétszáz-háromszáz-as széria sem volt ritka. Néha fárasztott az előadás, és beszereztem egy olyan szerkentyűt – egy magnót, jó hangszórókkal –, amelyről bejátszhattam a verseket s a jeleneteket. Jártam a városokat, egypár szót szóltam, s a többit a magnó elvégezte helyettem. Persze néha az is előfordult, hogy megütöttem a bokámat, mert becsúszott valami műhiba. A kazetta szalagja feltekeredett, elszakadt, s el tudod képzelni, hogy ilyenkor mekkora bajban voltam. De mindig el tudtam simítani a botlást egy-két tréfával. Aztán belefáradtam a kazettagyártásba, mert sok adminisztrációval járt. A kazettákat is, miként a könyveket, csomagolni, címkézni, postázni kellett, hogy eljussanak a megrendelőhöz.

– *Egyik régebbi leveledben említetted, hogy valójába téged az amerikai előfizetők tartanak el. Hány példányban jelentetsz meg egy-egy könyvet, és hány előfizetőd van Nyugaton?*

– Most drámai pillanathoz érkeztünk, mert félok, hogy a könyvkiadási lehetőségeim el fognak olvadni. Londonban, vagyis Nyugaton, sokkal drágább a könyv, mint otthon. Ha a Szépirodalmi Könyvkiadó vagy a Magvető megjelenteti valamelyik műveimet, a közönség inkább az olcsóbbat, vagyis a hazait veszi meg, mint az „aranyablásakat”. Ez az egyik. Visszavetítve a múltra, nem szabad elfelejtened, hogy a diaszpóra kicsiny. S a dolgok természeténél fogva nagyon szétszórt. Amerikában megismertek, megszerettek, s kialakult egy olyan olvasói bázis, akik hűségesek, kitartanak mellettem. Kartotékoztam őket, s ha elküldtem

a cirkulárist, hogy ez és ez újra megjelenik, ennyibe és ennyibe kerül, szíveskedjenek csekken elküldeni a könyv árát. S amikor szépen befolydogált a pénz, s láttam, hogy fedezi a nyomdászamlát, a szedést, továbbítottam a nyomdába.

– *Párszáz olvasóról-vevőről van szó?*

– *Párszázról, mit gondolsz?* A katalógusom 700 névből állt. Ám az emberek elöregednek, címet változtatnak, s főleg elindulnak a sírok felé. S a címlistám mostanra leolvadt négyszázra. Most már csak négyszáz példányban jelentetem meg a könyveket. Bizony, az is sok az emigrációban. Gondold el, hogy Angliában az emigráció gyakorlatilag majdnem semmi. Nincs huszonötezer magyar. Azok közül a második generáció már alig tud magyarul; aki elvett egy angol lányt, vagy hozzáment egy angol fiúhoz, az elveszett a magyarság számára. Négyszázat eladni egy könyvből, nem könnyű munka. Nem múlik el hét, hogy ne kapnék Magyarországról levelet, hogy küldjem el ezt vagy azt a könyvemet, mert itt hallottak róla, ott olvastak róla. Nem tudok a kéréseknek eleget tenni. Nem csupán azért, mert semmiféle pénz nem folyhat be – valuta helyett mit tegyek én a forinttal, amelyet nem jegyeznek? –, hanem azért is, mert egyetlen bölcséleti könyvem sem kapható. Nincs. Én már csak a támpéldányokat őrzöm...

– *Van-e kedvenc színed?*

– Ezen nem gondolkoztam. A feleségem mindig azzal gyötör, hogy az asztrológia szerint a piros szerencsét hozó szín, s egyik piros pulóver után a másikat, majd szintén a piros inget veszi ajándékkul. Nagyon bosszankodom ezért, mert nekem a vörössel – amit nem szeretek – vannak ilyen asszociációim. Angliában a színeknek nincsenek politikai társításai, úgyhogy nyugodtan viselhetek akármilyen vörös inget, senki sem fog se Kassáknak, se Leninfiúnak nézni.

– *Kedvenc éteted és italod?*

– A minél egyszerűbbek, hogy mihamarabb elköltsem őket, és visszamehessek a könyveim közé. Persze ez nem jelenti azt, hogy ne volnék – inkább talán csak voltam – gurman. De az egész most már kevésbé érdekel; az evés, például, feltart a munkában.

– *Valaha az írás és az építőművészet mellett zeneszerzéssel is foglalkoztál. Emlekeim szerint mintha zeneszerzőnek készültél volna. Most milyen a zenéhez való viszonyod?*

– Volt egy ilyen kísértésem. Elég erős kísértés volt. De idejekorán rájöttem, hogy nagyon gyenge, csupán harmadrangú zeneszerző lett volna belőlem. Egy időben úgy képzeltem el, ha nyugalomba vonulok, és már nem tudok semmit csinálni – vagyis gyagya, szenilis leszek –, akkor majd muzsikát fogok hallgatni. Eből a célból rengeteg preklasszikus, klasszikus és romantikus zenét vettem kazettára. Hiszed, nem hiszed, hat fiókom tele van a fölvételekkel.

– *Több száz kazetta?*

– Ezer óra, ezer óra jó muzsika. Most már ideje lenne – hetvenöt éves vagyok –, hogy elővegyem őket. Hát azt hiszed, előveszem? Soha nincs időm, mindig valamit kell csinálni. Én vagyok a *csináló ember*. Ott egye meg a fene.

– *Az életművedből öt nagy könyvet említettél, szerinted ezek reprezentálják gondolkodásodat, művészetedet. Cím szerint: Csodák Országa, Hátsó-Eurázia, Heliáne, Golghelóghi, Özön közöny, Köpönyeg sors. Csodás vonulat. Viszont szeretnék pár szót hallani a Mangun, a halott című csaknem háromórás tragédiáról is. Szerintem ez nagyon illeszkednék az általad megjelölt sorba.*

– Ha valaki előadná, én volnék a legboldogabb. Feleséggel hangjátékként fölvevük – ketten több mint tíz szerepet alakítottunk –, de valójában színpadra kívánczik. Ez egy olyan furcsa játék, mintha monodráma volna. Egy kissé az is, hiszen a főhős mindig a színen van, de természetesen más szereplők kíséretében. Az előadásnak nagyon spektakulumnak kellene lennie, nagyszerű díszletek stb.

– *Ki ez a Mangun?*

– Tudod, mit, magajándékozlak a kézirattal, olvasd el.

– *Köszönöm a kedvességedet, már elolvastam. Azért mertem mindezt megkérdezni, mert a riporter kérdései egyben a nagyközönség, az olvasó kérdései is...*

– Szegény olvasó-hallgató, nem mondhatja, hogy jaj de érdekes, szaladok a könyvesboltba, mert ez a művem sem kapható. Nincs. Még egy színigazgató sem mondhatja, hogy ezt megnézem, tartsunk belőle egy olvasópróbát. Honnan is venné elő? Nem tudja előkapni. Hát minek beszéljünk róla.

– *Befejezésül a nyugati magyar irodalom további létéről szeretnék faggatni. Cs. Szabó László valahol azt írta, hogy a nyugati magyar irodalom ki fog halni, mert nem lesz utánpótlása. (Ti. az 1956-os magyar forradalom bukása után menekülésre kényszerültek – remélhetően ilyen tragédia többé nem fogja sújtani az országot –, adták az utánpótlást.) Hogyan látod ezt a fájdalmasan is izgalmas kérdést?*

– Cs. Szabóhoz nagyon hasonlóan. Hát persze, anomália volt, visszas helyzet, hogy annyi embernek – talán 200 ezer fölött is volt a számuk – nyugatra kellett szaladnia. Ha nem lesz hasonló dráma, és bizonyos félelmek miatt senki nem hagyja el – legalábbis tömegével – az országot, helyreáll a természetes állapot: aki otthon akar élni, az otthon él, és – ha író az illető – otthon is ír. De én őrizője vagyok-e annak, hogy más mit forgat a fejében? Nem tudom. Amennyiben én egy parányi része vagyok, amíg Londonban élek, a nyugati magyar irodalomnak, mi más tennék, mint az ezt megelőző évtizedekben. Magyarul írok, s amíg bírom, verem az írógép billentyűit.

(1989)

UTÓSZÓ EGY RÉGI INTERJÚHOZ

Egy húsz évvel ezelőtt készült beszélgetéshez mit tud az ember hozzáfűzni? Az évtizedekig Londonban élt – nemrég meghalt – Határ Győző életműve ma már többé-kevésbé Magyarországon is ismertté vált. Bár drámáitól a mai magyar színház igencsak ózdkodik – pontosabban, a színművekre fittyet hány –, könyvei (leginkább verseskötetei) megjelennek; tehát az olvasó előtt ez a XX. századi *barlekin* – a filozófia csengőjét sipkáján hordó bohóc – valamennyire ismertté vált. Miért

mégis eme beszélgetés kései közzététele? (Korábban csak pár flekk jelent meg belőle.) Mert általa a zseniális író arcának nem egy vonása kikristályosodhat, s némi betekintést kaphatunk a nyugati magyar irodalom – szellemélet – nem egy, még ma is kevésbé ismert részletébe (könyvkiadás).

A kézirat eddig valamelyik papírhegy alatt bujdosott, s nem tudom, hogy várta-e a föltámadást. Határral – bár addig is találkoztunk néhányszor, és sokat leveleztünk – később igazi barátságba kerültem (nyilván ezt „sok” pesti író elmondhatja magáról). Telefonban és borítékban ezerszer elpanaszolta fájdalmát – vagyis hogy ő a kortárs magyar irodalom *nagy ismeretlenje* –, és nem tudta megemészteni a magyar színház közönyét. Amikor egyszer-kétszer színre került egy-egy darabja – Nyíregyháza, Nemzeti Színház kamaraszínháza –, oda volt a boldogságtól. A nyíregyházi *A patkánykirály* bemutatóján tanúja voltam izgatott érdeklődésének. Az előadás előtt szinte percenként hívta föl a színházat – jómagam is telefonvégre kerültem –, és az iránt érdeklődött, hogy milyen a hangulat, gyülekezik-e a közönség. Izgult, mint a vizsga előtt álló diák.

Fölöttébb szerette magát. Nem csupán azért, mert (önmaga által is!) szeretetre méltó lény volt – döbbenetes élményem, ahogyan élete utolsó hetében sírástól fojtogatva beszámolt felesége haláláról –, hanem azért is, mert valójában kevesen szerették igazán. Műveit megemészthetetlennek tartották-tartják – a Himaláját meztől és gyakorlat nélkül valóban nehéz megmászni –, s mostanában kevés az idő az ilyen monstrumok megismerésére-befogadására. Mikor az író 1989-ben sokadszorra(?) Pesten járt, rögtön jeleztem, hogy szeretnék vele interjút készíteni. A legnagyobb meglepetésemre azt mondta, „rendben van, gyere le Pécsre!”. Egy kicsit meghökkentem ajánlatán. De minthogy százszorosán fölkészülvén az életművéből még egy másik bolygóra is elmentem volna mikrofonommal, beleegyeztem a „távoli” találkozásba. Egy kissé idegesítette tudakolódásom, s mikor a „nem levő” *Cinke könyvet* a kezébe adtam (hogyan honnan szereztem a miniatűr könyvből egy példányt, hiszen az OSZK-ból nem lehet kölcsönözni, magam sem tudom), még jobban elhidegítette a hangját. Ingerlékeny, fáradt volt – különben az azt követő időkben ilyennek sosem láttam –, mintha megbánta volna, hogy Pécsre invitált (ahol – talán az Ifjúsági Házban – valami föllépése volt). De volt annyira úriember, hogy leküzdötte a nehézségeket. Beszélt, beszélt, s ettől a – noha sok közbevágással megszakított – monológtól a *vidám sötétségben* mosolyogni kezdett a mikrofon is.

SZAKOLCZAY LAJOS